

Juokas, kuris ne visada juokiasi kartu su valdžia

Rec.: Neringa Klumbytė, *Autoritarinis juokas: politinis humoras ir sovietinė distopija Lietuvoje* / iš anglų k. vertė Daiva Litvinskaitė, Vilnius: Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2024. – 344 p. ISBN 978-5-420-01872-9

Rasa Čepaitienė

Lietuvos istorijos institutas

Lithuanian Institute of History

rasa.cepaitiene@ehu.lt

Santrauka. Recenzijoje aptariama Neringos Klumbytės monografija „Autoritarinis juokas: politinis humoras ir sovietinė distopija Lietuvoje“ (orig. *Authoritarian Laughter: Political Humor and Soviet Dystopia in Lithuania*, 2022; vertimas į lietuvių kalbą – Vilnius: Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2024). Monografija antropologiškai analizuoja sovietmečio Lietuvos humoro kultūrą, siedama ją su Lietuvos komunistų partijos Centro komiteto leidyklos 1956–1990 m. leistu vienintelio lietuviško humoro ir satyros žurnalo „Šluota“ turiniu. Tyrimas remiasi plačia archyvine medžiaga, interviu ir juoko teorijomis. Tokios originalios sąvokos kaip „daugiakryptis juokas“, „politinis intymumas“ ir kt. leidžia niuansuoti suvokti, kaip oficialiai kontroliuojamas humoras sovietmečiu galėjo veikti ne tik režimo naudai, bet ir tapti subtilia pasipriešinimo jam forma, stiprinusia kritinį skaitytojų mąstymą, kartu – ir tautinę tapatybę. Monografijoje pasigendama platesnio lyginamojo tarptautinio (sovietinio bloko šalių) konteksto, gausu perteklinių detalių aptarimo, be to, joje ne iki galo atskleidžiami žurnalo „Šluota“ kūrėjų elgesio motyvai. Veikalas vertintinas kaip reikšmingas indėlis į sovietmečio Lietuvos kasdienybės ir kultūrinio atsparumo tyrimus, taip pat jis praplečia autoritarizmo analizės ribas.

Reikšminiai žodžiai: autoritarinis humoras, daugiakryptis juokas, politinis intymumas, juoko studijos, „Šluota“, Ezopo kalba.

Laughter That Does Not Always Side with the Authorities

Review of: Neringa Klumbytė, *Autoritarinis juokas: politinis humoras ir sovietinė distopija Lietuvoje* / translated from English by Daiva Litvinskaitė, Vilnius: Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2024. – 344 p. ISBN 978-5-420-01872-9

Abstract. The reviewer examines Neringa Klumbytė's monograph “Autoritarinis juokas: politinis humoras ir sovietinė distopija Lietuvoje” (*Authoritarian Laughter: Political Humor and Soviet Dystopia in Lithuania*, 2022; translation from English—Vilnius: Martynas Mažvydas National Library of Lithuania Science and Encyclopedia Publishing Center, 2024). The monograph is an anthropological analysis of the culture of humor in Soviet-era

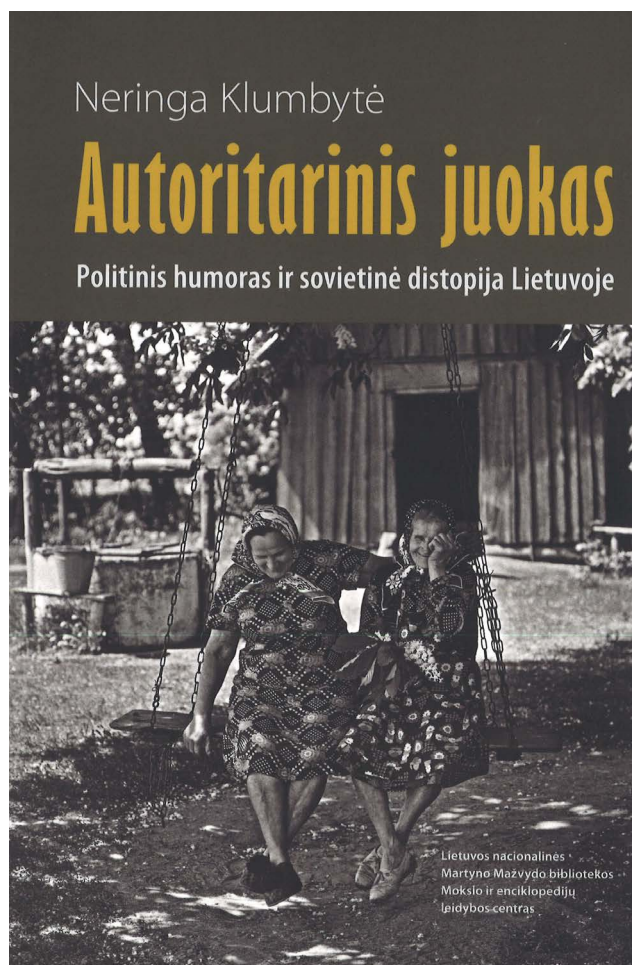
Received: 11/08/2025. **Accepted:** 30/09/2025.

Copyright © 2025 Rasa Čepaitienė. Published by the Martynas Mažvydas National Library of Lithuania.

This is an Open Access article distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution Licence](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/) (CC BY 4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

Lithuania that links it to the content of *Šluota*, the only Lithuanian humor and satire magazine published by the Central Committee of the Communist Party of Lithuania in 1956–1990. Klumbytė's study is based on extensive archival material, interviews, and theories of laughter. Original concepts such as “multidirectional laughter,” “political intimacy,” and others allow for a nuanced understanding of how officially controlled humor during the Soviet era could not only benefit the regime but also become a subtle form of resistance that strengthened readers' critical thinking and their national identity. The monograph falls short of a broader comparative international context (Soviet bloc countries). It is crowded with redundant details, and does not fully reveal the motives behind the behavior of the creators of *Šluota*. Nevertheless, the book is a significant contribution to research into everyday life and cultural resistance in Soviet-era Lithuania, and it also broadens the scope of analysis of authoritarianism.

Keywords: authoritarian humor, multidirectional laughter, political intimacy, studies of laughter, *Šluota*, Aesopian language.

Knygos dailininkas – Saulius Bajorinas

Neringa Klumbytė. *Autoritarinis juokas: politinis humoras ir sovietinė distopija Lietuvoje* / iš anglų k. vertė Daiva Litvinskaitė. Vilnius: Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2024. – 344 p. ISBN 978-5-420-01872-9

„Šluotos“ fenomenas

Neringos Klumbytės monografija „Autoritarinis juokas: politinis humoras ir sovietinė distopija Lietuvoje“ (orig. *Authoritarian Laughter: Political Humor and Soviet Dystopia in Lithuania*, toliau – „Autoritarinis juokas“) yra novatoriškas tyrimas tiek lietuvių, tiek ir tarptautiniame istoriografijos kontekste. Šioje monografijoje antropologiškai analizuojama sovietmečio Lietuvos humoro kultūra, siejant ją su Lietuvos komunistų partijos Centro komiteto leidyklos 1956–1990 m. leisto vienintelio lietuviško humoro ir satyros žurnalo „Šluota“ turiniu. Monografija pirmiausia išleista (2022 m.) anglų kalba Cornellio

universiteto leidykloje¹ ir yra pelnusi Britų slavistikos ir Rytų Europos studijų asociacijos Moterų forumo geriausios metų knygos apdovanojimą. Knygą lietuviškai (vertė Daiva Litvinskaitė) 2024 m. išleido Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras² – tai daro tyrimą prieinamą platesnei lietuvių skaitytojų auditorijai. Knygos autoriui geriausias jos įvertinimas – žvilgsnis iš įvairių perspektyvų, o ši knyga tikrai to verta. Ji jau yra sulaukusi tiek tarptautinių³, tiek lietuvių⁴ tyrėjų, tiek ir plačiosios visuomenės⁵ dėmesio. Šioje recenzijoje į monografiją žvelgiama iš sovietmečio tyrimų Lietuvoje perspektyvos.

Monografijos autorė – Majamio universiteto (JAV, Ohajo valstija) antropologijos profesorė, Havihursto centro Rytų Europos, Rusijos ir Eurazijos studijų Lietuvos programos direktorė – remiasi plačia archyvine medžiaga, įskaitant originalias karikatūras, skaitytojų laiškus ir dokumentus iš 1956–1990 m. leidinio „Šluota“ gyvavimo laikotarpio, taip pat interviu ir pokalbiais su šio leidinio kūrėjais ir skaitytojais. Ši medžiaga tyrėjai leido rekonstruoti, kaip sovietinis režimas siekė paversti humorą politinės kontrolės įrankiu formuojant „ideologiškai tinkamą“ piliečių požiūrį į valstybę ir jos diegiamą pasaulėžiūrą. Kita vertus, panaudoti šaltiniai rodo, jog juokas autoritarinėje sistemoje, dažnai prieš jo iniciatorių ir kartais net kūrėjų valią, tapdavo daugiaprasmiškas bei daugiakryptis: nors jis ir buvo naudojamas valdžios tikslams pasiekti, kartu tapo ir tam tikra pasipriešinimo valdžiai forma. Pasirodo, „Šluotos“ skaitytojai ne tik juokėsi iš oficialių siužetų, bet tarp eilučių įžvelgdavo ir režimo kritiką, o kartais ir patys siūsdavo laiškus redakcijai, išreikšdami tikrąsias visuomenės nuotaikas ar prašydami konkrečios pagalbos, kurios iš žurnalo darbuotojų, tokiais atvejais tampančių tiriamosios žurnalistikos atstovais, kartais ir sulaukdavo. Bene taikliausiai „Šluotos“ fenomeną nusakė vienas iš monografijos apžvalgininkų – žurnalistas Arvydas Praninskas: „„Šluotos“ fenomeną apibūdindčiau kaip ideologinės žvejybos valtį keliais dugnais: paviršiuje – gerai matomos, valdžios aprobeutų rūšių žuvelės, paslėptame antrame dugne – visai kitoks laimikis. O juk buvo ir trečias ar net ketvirtas dugnas... Susigaudyti tokios satyrinės žvejybos niuansuose dabartiniams skaitytojams, neturintiems įgūdžių skaityti tai, kas parašyta tarp eilučių, ko gero, nelingva.“⁶ Galima drąsiai teigti, jog N. Klumbytė įtikinamai atskleidžia, kaip tuometinė humoro kultūra ne tik skatino kritinį mąstymą, bet ir prisidėjo išsaugant tautinę tapatybę bei kūrė kasdienio neprisitaikymo formas išvengiant atviros ir tiesioginės konfrontacijos su valdžia. Ypač įdomi knygos dalis – pereinamasis 1988–1991 m. laikotarpis, kai „Šluota“ iš valdžios remiamo oficialiosios satyros leidinio trumpam net buvo tapusi antisovietinio juoko ir pilietinio pasipriešinimo platforma. Ši netikėta sovietinio žurnalo transformacija parodo, kaip greitai tuomet keitėsi viešojo erdvė ir kaip atgimstančioje Lietuvoje ideologiškai nekontroliuojamas juokas tapo naujos politinės kovos įrankiu.

¹ Klumbytė, N. *Authoritarian Laughter: Political Humor and Soviet Dystopia in Lithuania*. Ithaca: Cornell University Press, 2022.

² Klumbytė, N. *Autoritarinis juokas: politinis humoras ir sovietinė distopija Lietuvoje* / iš anglų k. vertė D. Litvinskaitė. Vilnius: Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2024.

³ Žr. Dzenovska, D. *Authoritarian Laughter: Political Humor and Soviet Dystopia in Lithuania* by Neringa Klumbytė. Ithaca: Cornell University Press, 2022. *The Russian Review*, 2023, Vol. 82, No. 3, p. 564–565, <https://doi.org/10.1111/russ.12495>; Astapova, A. *Authoritarian Laughter: Political Humor and Soviet Dystopia in Lithuania* by Neringa Klumbytė, Ithaca, Cornell University Press, 2022. *Journal of Baltic Studies*, 2023, Vol. 54, No. 4, p. 859–861, <https://doi.org/10.1080/01629778.2023.2265207>; Jawłowski, A. *Serious Laughter: Review of Authoritarian Laughter. Political Humor and Soviet Dystopia in Lithuania*, by Neringa Klumbytė, Ithaca: Cornell University Press 2022. *Ethnologia Polona*, 2023, Vol. 44: Research and Ideological (Dis)Engagement, p. 197–200, <https://doi.org/10.23858/ethp.2023.44.3580>; Laineste, L. Neringa Klumbytė, *Authoritarian Laughter: Political Humor and Soviet Dystopia in Lithuania*, Cornell University Press, 2022. *Lithuanian Historical Studies*, 2024, Vol. 28, No. 1, p. 266–270, <https://doi.org/10.30965/25386565-028010015>.

⁴ Žr. Bareikytė, M. Neringa Klumbytė. *Authoritarian Laughter: Political Humor and Soviet Dystopia in Lithuania*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 2022. *Slavic Review*, 2024, Vol. 83, No. 1, p. 180–181, <https://doi.org/10.1017/slr.2024.361>; Lankauskas, G. Neringa Klumbytė. *Authoritarian Laughter: Political Humor and Soviet Dystopia in Lithuania*. *Lietuvos etnologija: socialinės antropologijos ir etnologijos studijos*, 2023, t. 23, Nr. 32, p. 243–246, <https://doi.org/10.33918/25386522-2332012>; Putinaitė, N. Nebejuokingas humoras: [recenzija]. *Naujasis Židinys-Aidai*, 2025, Nr. 5, p. 76–77.

⁵ Žr. pavyzdžiui: Praninskas, A. Atšluota „Šluota“. *Tarp knygy*, 2024, Nr. 12 (gruodis), p. 14.

⁶ *Ibidem*, p. 14.

Sąvokos *politinis intymumas, daugiakryptis juokas* sovietinės visuomenės tyrimų kontekste

Knygoje pasirinktas įvairiapusis tyrimo objektas leidžia autorei atsidurti anapus tradicinių totalitarinės bei (post)revizionistinės sovietmečio interpretacijos paradigmu⁷. N. Klumbytė teigia, kad „Šluotos“ humoras veikė ne tik režimo naudai, bet kartais ir prieš jį – leidinys vienu metu tiek formavo sovietines vertybes, tiek ir kūrė (nors ir ribotą) jų kritiško vertinimo erdvę, o tai leido autoritarinį juoką suvokti pirmiausia kaip politinę praktiką, apimančią ne tik valstybinius diskursus, bet ir kiekvieno žmogaus kasdieniam gyvenimui rūpinimą patirtį. N. Klumbytė ne kartą užsimena apie to meto kultūrininkų vartotą vadinamąją Ezopo kalbą, kurią išsamiai yra nagrinėjęs istorikas Valdemaras Klumbys. Ezopo kalbą jis apibūdino kaip dvikryptę sovietinės spaudos komunikaciją, kurioje tekstai funkcionuodavo tiek oficialiai ir ideologiškai lojaliai, tiek ir paslėptu, numanomu, dažnai kritiškai vertinančiu režimą būdu⁸. Taip pat istorikas atskleidė, kaip sovietinis režimas – beje, tai labai paradoksaliai – ne tik sukūrė palankias sąlygas Ezopo kalbai reikštis, bet ir „išmokė“ visuomenę skaityti ir vartoti užkoduotą dviprasmę stilistiką, kurios tikslas – peržengti apibrėžtas ideologines ribas. V. Klumbys pažymi, kad sovietinė sistema nuolat politizavo tekstus ir veiksmus, skatindama piliečių įtarumą ir nepasitikėjimą jais, ir tuo pat metu mokė ieškoti paslėptų prasių bei potekstų, o tai neplanuotai leido išstobulinti alternatyvius komunikacinius kodus ir kanalus, naudojamus tik tarp pažįstamų ar patikimų asmenų⁹. Taigi, ir V. Klumbio, ir N. Klumbytės vartojamos sąvokos apibrėžia tuos pačius mechanizmus: kaip komunikacinė sistema sukuria dviejų sluoksnių prasmę – oficialiąją ir „tarp eilučių“ slypinčią kritiką. Skirtumas tas, kad N. Klumbytė šį reiškinį aptaria antropologijos bei kultūros teorijų perspektyvoje ir priskiria oficialiojo juoko kultūrai, o V. Klumbys – istoriniu socialinės ir ideologinės kalbos funkcionavimo aspektu ir daugiausia remiasi literatūros, teatro bei kino pavyzdžiais¹⁰. Taip abu tyrėjai konceptualizuoja viešąją sovietinę komunikaciją kaip dvikryptę koduotą, kurioje vienas kūrinys vienu metu naudojamas ir režimo reikmėms, bet jis gali būti ir simbolinės opozicijos jam priemone. Šis V. Klumbio ir N. Klumbytės tyrimų (neakivaizdus) dialogas kuria gilesnį supratimą apie tai, kaip menas ir humoro formos sovietmečiu veikė būdami dvejopos komunikacijos instrumentai, funkcionuojantys sistemoje, kurioje pavojainga tiesiogiai reikšti kritiką. Beje, V. Klumbys yra eksplikavęs kultūrinio elito elgseną kaip „adaptaciją ir atsparumą“. Jis priėjo prie išvados, jog tiek režimo aparato, tiek ir kultūros elito atstovai sovietmečiu dažnai veikė dviprasmiškose pozicijose: jie prisitaikydavo prie sistemos nuostatų ir reikalavimų, bet tuo pačiu neišsivadavo (ar veikiau ir nenorėjo išsivaduoti) iš poreikio būti tautiškai kultūriškai atsakingiems savo bendruomenei¹¹. Šis pastebėjimas susišaukia su N. Klumbytės knygoje aprašytu „politinio intymumo“ fenomenu: lietuvių kultūros kūrėjai sovietmečiu nebuvo nei visiškai lojalūs režimui, nei kokie nors atviri disidentai – jie dažniausiai veikė dviprasmiškai, kaip intymūs tarpininkai tarp valdžios sluoksnių ir platesnės „paprastų žmonių“ visuomenės.

Taigi, be „daugiakrypčio juoko“ koncepto, ne ką mažiau svarbi aptariamoje monografijoje tampa ir „politinio intymumo“ sąvoka. Tai N. Klumbytės metodologinė inovacija, konceptualiai nusakanti tyrimo metu pastebėtus neformalius santykius tarp redaktorių, skaitytojų ir cenzorių kaip tam tikrą tarpinę

⁷ Bene labiausiai tokią tyrimų kryptį reprezentuojantis tyrimas: Norkus, Z. Andropovo klausimu. Komunizmas kaip lyginamosios istorinės sociologinės analizės problema (I). *Sociologija. Mintis ir veiksmas*, 2007, t. 19, Nr. 1, p. 5–32, <https://doi.org/10.15388/SocMintVei.2007.1.6024>; Norkus, Z. Andropovo klausimu (II). Kaip Maxas Weberis atsakytų į Jurijaus Andropovo klausimą?. *Sociologija. Mintis ir veiksmas*, 2008, t. 21, Nr. 1, p. 5–36, <https://doi.org/10.15388/SocMintVei.2008.1.6044>.

⁸ Plačiau žr. Klumbys, V. *Stovėję po medžiu?: lietuvių inteligentijos elgesio strategijos sovietmečiu*. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2021.

⁹ Plačiau žr. Klumbys, V. Ezopo kalbos prielaidos ir formavimasis sovietinėje Lietuvoje. *Genocidas ir rezistencija*, 2016, t. 2, Nr. 40, p. 68–85, <https://doi.org/10.61903/GR.2016.204>.

¹⁰ Žr. visų pirma: Klumbys, V. *Stovėję po medžiu?: lietuvių inteligentijos elgesio strategijos sovietmečiu*. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2021.

¹¹ Plačiau žr. Klumbys, V. Lietuvos kultūrinis elitas sovietmečiu: tarp pasipriešinimo ir prisitaikymo. *Lietuvos etnologija: socialinės antropologijos ir etnologijos studijos*, 2008, t. 8, Nr. 17, p. 139–161, taip pat prieiga per internetą: <https://www.istorija.lt/data/public/uploads/2022/06/d1-lietuvos-etnologija-8-17-9-valdemaras-klumbys-lietuvos-kulturinis-elitas-sovietmeciu-p.-139-161.pdf> [žiūrėta 2025-02-05].

būseną tarp lojalumo režimui ir atsparumo jam. Knygoje „Autoritarinis juokas“ cenzoriai parodomai „kaip paprasti valstybės tarnautojai“ su ribotomis gairėmis ir savomis taisyklėmis – jie patys buvo priversti laviruoti tarp partinės linijos ir kasdienio redakcinio darbo, o ir „leistino“ bei „draudžiamo“ turinio ribas jiems ne visada pasisekdavo nubrėžti aiškiai ir įtikinamai. Taigi, „politinis intymumas“ pirmiausia reiškė pasitikėjimą ir artumą, atsirandantį ir palaikomą ne tik tarp skirtingų valdžios grandžių, bet ir su jos valdomaisiais, kurie dažnai rašydavo „Šluotai“ tikėdamiesi, kad jų satyrinė kūryba leidinyje bus skelbiama, arba prašydami konkrečios pagalbos. Nors „politinio intymumo“ sąvoka monografijoje yra aptariama gana niuansuotai, sovietmečiui skirtoje lietuvių istoriografijoje pats šis reiškinys irgi ne kartą buvo pastebėtas ir aprašytas, tik pasitelkiant kiek kitokias sąvokas. Pavyzdžiui, istoriko Tomo Vaisetos monografijoje „Nuobodulio visuomenė: kasdienybė ir ideologija vėlyvuoju sovietmečiu (1964–1984)“¹² analizuojama, kaip ideologijos atmosfera tvyrant nuoboduliui veikia kasdienybę – per satyrą, bibliotekų kultūrą, skundų praktiką, darbo rutiną ir paslapties kultūrą. Istorikas, remdamasis Aleksejaus Yurchako dvimatės komunikacijos samprata, išplėtojo teorinį modelį, skirtą vėlyvojo sovietmečio Lietuvos visuomenės analizei. Aptardamas tuometinius kasdienio gyvenimo būdus T. Vaiseta teigia, kad „prisitaikymas kaip pasipriešinimas“ iš tiesų buvo subtilus metodas, kuriuo bendruomenės ar individai veikė režimo ribose, bet kartu savo kultūrinei autonomijai užsitikrinti ir išlaikyti išnaudojo ir paties režimo spragas. Taigi, adaptacija prie režimo interpretuojama kaip daugiasluksnis ir kartais prieštaringas dialogas su juo. Tai irgi rezonuoja su N. Klumbytės aprašytu „politinio intymumo“ modeliu, kuris neužsidaro dichotomijoje „valdžia *versus* visuomenė“, o ieško įvairių šios intymios sąveikos jungčių. Panašiai tvirtina ir istorikas Aurimas Švedas – sovietinės Lietuvos kultūros elitas (turima omenyje istorikai) veikė tiek kaip ideologinės mašinos aptarnautojas, tiek ir kaip tautinės atminties saugotojas, sumaniai laviruodamas tarp tuometinių institucinių apribojimų ir visuomenės įtraukimo į platesnius kultūros procesus poreikių. A. Švedo požiūriu, kultūrininkai anaipol buvo ne pasyvūs šių procesų stebėtojai, o aktyvūs gana intymaus kompromiso su valdžia kūrėjai ir palaikytojai¹³.

Pakankamai ambivalentišką valdžios ir valdomųjų santykį sovietmečiu pastebi ne tik minėti kultūros istorikai, bet ir sovietinės valdymo struktūros tyrėjai. Antai istorikas Saulius Grybkauskas monografijoje „Sovietinė nomenklatura ir pramonė Lietuvoje 1965–1985 metais“¹⁴ tiria, kaip nomenklatura veikė tiek kaip tam tikra „Centre“ susiklosčiusi ir Lietuvoje adaptuota bei ilgainiui prie vietos realijų adaptavusis sistema, tiek ir kaip aktyvi politinių sprendimų dalyvė ar priėmėja. Tyrimas atskleidžia, jog lietuvių partinės nomenklatūros atstovai vengė konfliktuoti su centrine valdžia, priešingai, ginčytiniais klausimais jie stengėsi sukurti ir palaikyti dialogo erdves, mėgindami paveikti „Centro“ sprendimus savo naudai ne tik per formalųjų biurokratinių procedūrų išmanymą, bet ir per neformalų, šiltą ir draugišką bendravimą. Šis tarpininkavimas buvo gana subtilus ir niuansuotas: nomenklatūrininkai, viena vertus, palaikė režimą, bet, kita vertus, jie manipuliavo jo normomis kurdami savo tinklus ir užmegzdami artimą abipusį santykį – tiek su valdžios metropolija Maskvoje, tiek ir su vietine lietuvių visuomene. Tad S. Grybkausko analizė yra artima N. Klumbytės „politinio intymumo“ idėjai ir ją papildoma visai kito tyrimų lauko empirine medžiaga.

Ambivalentišką valdžios ir valdomųjų santykį sovietmečiu fiksuoja ir sociologas Zenonas Norkus, kuris teigia, jog komunistinės valdžios „[p]aliekamos sritys (dažniausiai susijusios su istorinio tautinio paveldo, „liaudies kultūros“ puoselėjimu), kur „visuomenė“ gali atsikvėpti nuo užpildančios viešąją erdvę propagandinės retorikos. Komunistinė valdžia siekia nebylaus kompromiso su „visuomene“ ir mėgina legitimuotis kaip jėga, kuri susiklosčiusioje istorinėje ar geopolitinėje situacijoje yra pats geriausias (ar vienintelis įmanomas) nacionalinio intereso gynėjas. Pačios „visuomenės“ branduolį sudarė miesto vidurinė klasė („nacionalinė inteligentija“), išlikusi iš ikikomunistinių laikų.“¹⁵ Šias įžvalgas detalizuoja ir

¹² Vaiseta, T. *Nuobodulio visuomenė: kasdienybė ir ideologija vėlyvuoju sovietmečiu (1964–1984)*. Vilnius: Naujasis židinys-Aidai: Lietuvių katalikų mokslo akademija, 2014.

¹³ Plačiau žr. Švedas, A. *Matricos nelaisvėje: sovietmečio lietuvių istoriografija (1944–1985 m.)*. Vilnius: Aidai, 2009.

¹⁴ Grybkauskas, S. *Sovietinė nomenklatura ir pramonė Lietuvoje 1965–1985 metais*. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2011.

¹⁵ Norkus, Z. *Andropovo klausimu (II). Kaip Maxas Weberis atsakytų į Juriiaus Andropovo klausimą?*, p. 31.

Viliaus Ivanausko monografijoje „Lietuviškoji nomenklatūra biurokratinėje sistemoje: tarp stagnacijos ir dinamikos (1968–1988)“¹⁶ aptariamas klausimas, kaip lietuviškoji partinė nomenklatūra vienu metu buvo kontroliuojama „Centro“, bet kartu veikė ir kaip savotiškas subjektas, galintis formuoti vietinės politikos eigą ir savitas kultūros praktikas, ne visuomet sutampančias su „Centro“ pageidaujamomis. V. Ivanausko požiūriu, nomenklatūrininkai anaip tol nebuvo pasyvios figūros: jie laviravo net keliais lygmenimis: tarp „Centro“ ir regionų, savo vidinėje terpėje ir visuomenės lūkesčių atžvilgiu. Be to, tai, kaip jie naudojo neformaliomis privilegijomis (pavyzdžiui, sveikatos apsauga, medikamentais, gyvenamąja erdve ir pan.), gerai atskleidžia šio vidinio grupinio pasitikėjimo ir bendrojo išitraukimo laipsnį, panašų į N. Klumbytės „politinio intymumo“ sampratą. V. Ivanausko monografija taip pat atskleidžia, kaip aukštieji nomenklatūrininkai formavo savo vardinių tinklų – klanų – terpę. Tyrėjas aprašo situacijas, kai nomenklatūra naudodavo neoficialius ryšius ir privilegijas (pavyzdžiui, laisvalaikį, išteklius, įtaką) tarpusavyje pasitikėjimui sustiprinti arba mainikaudavo šiais ištekliais ir savo simboliniu kapitalu, o tai rodo santykinę laisvės ir pasitikėjimo lygį to meto partinės hierarchijos struktūroje. Galiausiai, naudodamas mikroistorijos metodus, V. Ivanauskas rekonstruoja ir nomenklatūrinių tarpusavyje ryšių intymumą: gimtadieniai, bendros šeimos šventės, abipusis bendradarbiavimas sveikatos, vaikų ugdymo srityje, dalijimasis deficitinėmis prekėmis ir t. t. padėjo kurti neformalios pagalbos ir pasitikėjimo tinklus. Tai yra artima V. Klumbytės aprašytai „politinio intymumo“ sampratai, tik kitame sluoksnyje – nomenklatūrinės elgsenos lygmenyje. Tad nomenklatūra buvo ne vien visuomenės kontrolės iniciatorė ir įrankis, bet ir aktyvi bei lanksti žaidėja, gebėjusi pasiekti konsoliduotą vidinį pasitikėjimą per pažintis ir vertikalių ryšių sistemą – tai analogiška N. Klumbytės vartojamai „politinio intymumo“ sąvokai, kai asmenys režimo struktūroje veikia kaip bendradarbiai ir tarpininkai.

Taigi, N. Klumbytė ir aukščiau minimi tyrėjai išplėtoja nuoseklių autoritarinių režimų modelį, leidžiantį geriau suprasti, kaip sovietinė sistema kūrė artimus, bet strategiškai valdomus bei kontroliuojamus santykius tarp valdžios agentų ir tam tikrų specifinių vietos veikėjų – tiek politiniuose, tiek kultūriniuose, tiek ir biurokratiniuose sluoksniuose. O pačios aptariamos knygos privalumas tas, kad, kaip įprasta šiuolaikinių antropologų darbuose, joje atsisakoma binarinio skirstymo į „oficialų“ ir „pogrindinį“ humorą: nėra griežtos ribos tarp valdžios kontroliuojamo ir nepriklausomo nelegalaus humoro srauto. Todėl ši monografija sujungia antropologinį, kultūros istorijos ir istorinio bei politinio lauko tyrimų metodus – tai leidžia juoką interpretuoti kaip specifinį, ribotą laike socialinį fenomeną, o ne vien kaip iš šiandienos pozicijų vertinamą ir nagrinėjamą epochos pažinimo šaltinį.

„Autoritarinio juoko“ tyrimo ribotumai

N. Klumbytė, itin kruopščiai analizuodama „Šluotos“ kuriamą juoką ir žurnalo funkcionavimo sociopolitinį kontekstą, užsimena apie sovietinio bloko šalyse leistus satyros leidinius, tačiau beveik nepateikia platesnio lyginamojo požiūrio į juos. Toks palyginimas leistų geriau suprasti, ar (ir kuo) „Šluotos“ atvejis buvo išskirtinis, o gal jis atitiko bendresnes sovietinės propagandos sklaidos ir cenzūros praktikas? Juk, pavyzdžiui, rusų satyros ir humoro žurnalas „Krokodil“ („Krokodilas“) ar kitų komunistinių šalių satyros žurnalai taip pat naudojo daugiakryptį humorą. Be to, kai kurie monografijos „Autoritarinis juokas“ skyriai, nors ir itin detalūs bei informatyvūs, pasižymi ir tam tikros perteklinės informacijos, kuri gali pasunkinti skaitymą ne temos specialistui, gausa. Tačiau tai dažno tyrėjo, išitraukusio į savo tiriamojo objekto lauką ir norinčio skaitytojams atkleisti visus savo atradimus ir nuveikto nelengvo darbo apimtį, problema. Kita vertus, kai kurios teorinės įžvalgos, nors ir pateikiamos aiškiai, nėra iki galo susietos su platesnėmis humoro ir autoritarizmo studijų teorijomis – monografijoje labiau orientuojamasi į empirinį pasakojimą, o ne į gilesnę conceptualią analizę. Tai rodo ir tam tikra priešara, išliekanti tarp

¹⁶ Ivanauskas, V. *Lietuviškoji nomenklatūra biurokratinėje sistemoje: tarp stagnacijos ir dinamikos (1968–1988 m.)*. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2011.

monografijos pavadinimo ir turinio: pavadinimas („Autoritarinis juokas: politinis humoras ir sovietinė distopija Lietuvoje“) numato būsiant aptariamus platesnius sovietinio humoro kontekstus, tačiau daugiausia susitelkiama į konkretų „Šluotos“ atvejį.

Ribotai reflektuojami ir pačių „Šluotos“ kūrėjų elgesio motyvai ir gebėjimas kritiškai pažvelgti į save po darbo leidinyje praėjus daugeliui metų. Nors N. Klumbytė atskleidžia jų tuometinius mėginimus laviruoti tarp valdžios nurodymų ir kūrybinės saviraiškos, lieka ne iki galo aišku, kiek iš „Šluotos“ kūrėjų sąmoningai prisidėjo prie režimo propagandos, o kiek testavo kūrybinės laisvės ribas. Tokia analizė knygos pasakojimui būtų galėjusi suteikti dar daugiau kompleksiskumo ir niuansuotumo. Be to, nors monografija iliustruota gausia vizualine medžiaga, šiuolaikiniam skaitytojui, neišmanančiam šių iliustracijų atsiradimo konteksto, be išsamesnių paaiškinimų gali būti nelengva suvokti visus jų perteikiamo humoro prasmės niuansus (prisimintinas A. Praninsko pasakymas, kad „Šluota“ yra kaip ideologinės žvejybos valtis keliais dugnais). Taip pat lieka nepakankamai aišku, kokį poveikį „Šluota“ ir jos kuriamas juokas išties darė lietuvių visuomenei, ar šis juokas buvo suvokiamas kaip turintis pasipriešinimo potencialą, ar laikytas vien bedante pramoga (tai lyg ir prieštarautų N. Klumbytės deklaruotajam juoko „dvikryptiškumui“)?

„Autoritarinio juoko“ tyrimas Lietuvos ir tarptautinių sovietinio humoro studijų kontekstuose

Sovietmečio Lietuvos tyrimuose iki šiol dominuoja trys pagrindinės temos: okupacijos ir represijų analizė, nepriklausomybės atgavimui įtaką dariusių judėjimų studijos ir kasdienybės gyvenimo rekonstrukcija. Nors istoriografijoje ir istorinėje publicistikoje apstu ir teisinių bei moralinių epochos vertinimų, tačiau dažniausiai istorikai aptaria sovietinį režimą kaip vienos politinės galios kuriamą ir kontroliuojamą naratyvą. O sovietmečiu vykę kultūriniai procesai – tokie kaip oficiali satyra ir panašūs – dažnai paliekami už atidesnės analizės ribų. Tad, kaip minėta šioje recenzijoje, N. Klumbytės knyga šiame kontekste yra originali, nes ji analizuoja sovietinės kultūros aparatą – humorą, cenzūrą, leidybą – ir su juo susijusius bendruomeninio neprisitaikymo mechanizmus, kurie dažnai būdavo netiesioginiai ir simboliniai. Monografija taip pat formuoja naują požiūrį į gyvenimą sovietinėje Lietuvoje – šiame požiūryje humoras suvokiamas ne kaip šalutinis fenomenas, bet kaip svarbus politinės ir kultūrinės įtakos instrumentas, ir tai leidžia peržengti tradicinę binarinę skirtį tarp pasipriešinimo ir prisitaikymo. Galiausiai N. Klumbytės veikalas papildo tarptautinę sovietinio humoro istoriografiją – tokius solidžius tyrimus kaip Christie Davieso „Jokes and Their Relation to Society“ („Anekdotai ir jų ryšys su visuomene“)¹⁷, Beno Lewiso „Hammer and Tickle: A History of Communism Told Through Communist Jokes“ („Kūjis ir kutulys: komunizmo istorija, pasakojama komunistų anekdotais“)¹⁸ ir Jonathano Waterlow „It's Only a Joke, Comrade!: Humour, Trust and Everyday Life Under Stalin (1928–1941)“ („Tai tik pokštas, drauge!: humoras, pasitikėjimas ir kasdienis gyvenimas Stalino laikais (1928–1941)“)¹⁹, analizuojančius juoką kaip atsparumo formą totalitarinėse sistemose. N. Klumbytė, įtraukdama naują geografiją – sovietinę periferiją, – pristato originalų ir autentišką analitinį pasakojimą apie tai, kaip humoras funkcionavo sovietinėje visuomenėje iki transformacijos periodo pradžios ir šiek tiek vėliau.

Užsklanda

Didžiausia aptariamoms monografijos vertė yra solidus teorinis ir metodologinis pagrindas, naudojama gausi vizualinė bei archyvinė medžiaga. Nors tai akademinis tyrimas, jis parašytas gyvai ir įtraukiančiai,

¹⁷ Davies, Ch. *Jokes and their Relations to Society*. Berlin: Mouton de Gruyter, 1998, <https://doi.org/10.1515/9783110806144>.

¹⁸ Lewis, B. *Hammer and Tickle: A History of Communism Told Through Communist Jokes*. London: Weidenfeld & Nicolson, 2008.

¹⁹ Waterlow, J. *It's Only a Joke, Comrade!: Humour, Trust and Everyday Life Under Stalin (1928–1941)*. Oxford: CreateSpace Independent Publishing Platform, 2018.

todėl gali būti įdomus ne tik istorikams, kultūrologams ar politikos mokslų atstovams, bet ir plačiajai visuomenei. Atidžiai parinktos iliustracijos, amžininkų atsiminimai ir tinkamai cituojami archyviniai dokumentai padeda įsijausti į laikotarpio atmosferą ir suprasti, kaip humoras veikė valdžios ir paprastų žmonių gyvenimus.

Monografija „Autoritarinis juokas“ turi ką pasakyti ir šiandienos kontekste, kai realios sovietmečio patirtys vis labiau nutolsta laike, tačiau netikėtai vėl vis dažniau tampa nūdienos politinio diskurso įrankiu. Viešojoje komunikacijoje linkstama sovietmetį suprimityvinti, dažnai vaizduojant jį kaip linijinį, vienareikšmiškai neigiamą laikotarpį, apimančią okupaciją, represijas, tautos kančias. Tačiau N. Klumbytė atskleidžia, kaip sovietinės satyros pasaulyje kūrėsi tokios juoko ir satyros kūrimo ir sklaidos praktikos, kurių neįmanoma „sukišti“ į vienareikšmį juodai baltą interpretacijos ir vertinimo stalčių. Tai suteikia galimybę niuansuoti ir retrospektyviai pažvelgti į sovietmetį – ne tik kaip į monolitinį darinį, bet ir kaip daugiaprasmių ir dažnai prieštarų praktikų bei nuostatų raiškos erdvę. Tad antropologė kviečia į atvirą diskusiją apie sovietmečio kasdienybę ir mentalitetą: pokalbiui ne tik apie represijas ar patirtas skriaudas, bet ir apie tą subtilią psichologinę ir kultūrinę dinamiką, kuri egzistavo tarp žmonių ir sistemos.

Interesų konfliktas

Autorė deklaruoja, kad jokio interesų konflikto nėra.

Apie autorę

Rasa Čepaitienė – humanitarinių mokslų (istorijos krypties) daktarė, Lietuvos istorijos instituto XX a. istorijos skyriaus vyresnioji mokslo darbuotoja. Pagrindinės mokslinių interesų kryptys: Lietuvos XX a. kultūros istorija, paveldosaugos teorinė mintis, atminimo kultūrų tyrimai, miestų tyrimai.

ORCID

Rasa Čepaitienė <https://orcid.org/0000-0002-8023-7870>

Literatūra

- Astapova, Anastasiya. *Authoritarian Laughter: Political Humor and Soviet Dystopia in Lithuania* by Neringa Klumbytė. Ithaca, Cornell University Press, 2022. *Journal of Baltic Studies*, 2023, Vol. 54, No. 4, p. 859–861. <https://doi.org/10.1080/01629778.2023.2265207>
- Bareikytė, Miglė. Neringa Klumbytė. *Authoritarian Laughter: Political Humor and Soviet Dystopia in Lithuania*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 2022. *Slavic Review*, 2024, Vol. 83, No. 1, p. 180–181. <https://doi.org/10.1017/slr.2024.361>
- Davies, Christie. *Jokes and their Relations to Society*. Berlin: Mouton de Gruyter, 1998. <https://doi.org/10.1515/9783110806144>
- Dzenovska, Dace. *Authoritarian Laughter: Political Humor and Soviet Dystopia in Lithuania* by Neringa Klumbytė. Ithaca: Cornell University Press, 2022. *The Russian Review*, 2023, Vol. 82, No. 3, p. 564–565. <https://doi.org/10.1111/russ.12495>
- Grybkas, Saulius. *Sovietinė nomenklatūra ir pramonė Lietuvoje 1965–1985 metais*. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2011.
- Ivanauskas, Vilius. *Lietuviškoji nomenklatūra biurokratinėje sistemoje: tarp stagnacijos ir dinamikos (1968–1988 m.)*. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2011.

- Jawłowski, Albert. Serious Laughter: Review of Authoritarian Laughter. Political Humor and Soviet Dystopia in Lithuania, by Neringa Klumbytė, Ithaca: Cornell University Press 2022. *Ethnologia Polona*, 2023, Vol. 44: Research and Ideological (Dis)Engagement, p. 197–200. <https://doi.org/10.23858/ethp.2023.44.3580>
- Klumbys, Valdemaras. Ezopo kalbos prielaidos ir formavimasis sovietinėje Lietuvoje. *Genocidas ir rezistencija*, 2016, t. 2, Nr. 40, p. 68–85. <https://doi.org/10.61903/GR.2016.204>
- Klumbys, Valdemaras. Lietuvos kultūrinis elitas sovietmečiu: tarp pasipriešinimo ir prisitaikymo. *Lietuvos etnologija: socialinės antropologijos ir etnologijos studijos*, 2008, t. 8, Nr. 17, p. 139–161. Taip pat prieiga per internetą: https://www.istorija.lt/data/public/uploads/2022/06/d1_lietuvos-etnologija-8-17-9-valdemaras-klumbys-lietuvos-kulturinis-elitas-sovietmeciu-p.-139-161.pdf [žiūrėta 2025-02-05].
- Klumbys, Valdemaras. *Stovėję po medžiu?: lietuvių inteligentijos elgesio strategijos sovietmečiu*. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2021.
- Klumbytė, Neringa. *Autoritarinis juokas: politinis humoras ir sovietinė distopija Lietuvoje / iš anglų k. vertė Daiva Litvinskaitė*. Vilnius: Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2024.
- Klumbytė, Neringa. *Authoritarian Laughter: Political Humor and Soviet Dystopia in Lithuania*. Ithaca: Cornell University Press, 2022.
- Laineste, Liisi. Neringa Klumbytė, *Authoritarian Laughter: Political Humor and Soviet Dystopia in Lithuania*, Cornell University Press, 2022. *Lithuanian Historical Studies*, 2024, Vol. 28, No. 1, p. 266–270. <https://doi.org/10.30965/25386565-028010015>
- Lankauskas, Gediminas. Neringa Klumbytė. *Authoritarian Laughter: Political Humor and Soviet Dystopia in Lithuania*. *Lietuvos etnologija: socialinės antropologijos ir etnologijos studijos*, 2023, t. 23, Nr. 32, p. 243–246. <https://doi.org/10.33918/25386522-2332012>
- Lewis, Ben. *Hammer and Tickle: A History of Communism Told Through Communist Jokes*. London: Weidenfeld & Nicolson, 2008.
- Norkus, Zenonas. Andropovo klausimu. Komunizmas kaip lyginamosios istorinės sociologinės analizės problema (I). *Sociologija. Mintis ir veiksmai*, 2007, t. 19, Nr. 1, p. 5–32. <https://doi.org/10.15388/SocMintVei.2007.1.6024>.
- Norkus, Zenonas. Andropovo klausimu (II). Kaip Maxas Weberis atsakytų į Juriiaus Andropovo klausimą?. *Sociologija. Mintis ir veiksmai*, 2008, t. 21, Nr. 1, p. 5–36. <https://doi.org/10.15388/SocMintVei.2008.1.6044>.
- Praninskas, Arvydas. Atšluota „Šluota“. *Tarp knygų*, 2024, Nr. 12 (gruodis), p. 14.
- Putinaitė, Nerija. Nebejuokingas humoras: [recenzija]. *Naujasis Židinys-Aidai*, 2025, Nr. 5, p. 76–77.
- Švedas, Aurimas. *Matricos nelaisvėje: sovietmečio lietuvių istoriografija (1944–1985 m.)*. Vilnius: Aidai, 2009.
- Vaiseta, Tomas. *Nuobodulio visuomenė: kasdienybė ir ideologija vėlyvuoju sovietmečiu (1964–1984)*. Vilnius: Naujasis židinys-Aidai: Lietuvių katalikų mokslo akademija, 2014.
- Waterlow, Jonathan. *It's Only a Joke, Comrade!: Humour, Trust and Everyday Life Under Stalin (1928–1941)*. Oxford: CreateSpace Independent Publishing Platform, 2018.